

ПЕРША СПРОБА АНЕКСІЇ КРИМУ У 1990-х РОКАХ ЯК ПРОЯВ ІМПЕРСЬКИХ АМБІЦІЙ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Олена Любовець,
доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
Національний університет біоресурсів і
природокористування України,
професор кафедри міжнародних відносин і суспільних наук
ORCID: 0000-0001-7115-4937; olena_lubovec@ukr.net

Повномасштабне вторгнення військ Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 року стало черговим етапом воєнної агресії РФ проти нашої держави. Першим актом відкритої воєнної агресії Росії проти України була тимчасова окупація Криму у лютому 2014 р. Однак варто наголосити, що російські спроби «забрати Крим в Україні» здійснювалися практично протягом усього часу української незалежності. В міждержавних російсько-українських відносинах так зване «кримське питання» постало вже у перші місяці незалежного існування колишніх радянських республік.

На тлі сучасних подій доцільним, на нашу думку, буде аналіз подій, що передували спробі анексії території Криму, бойовим діям на Сході нашої держави та повномасштабному російському воєнному вторгненню в Україну.

Підвалинами укладення майбутніх міждержавних угод між Україною та Росією стали Декларації про державний суверенітет, ухвалені влітку 1990 р. Першим договором, який врегулював відносини між республіками у всіх сферах діяльності, був Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою від 19 листопада 1990 р. Конкретні статті Договору чітко зафіксували взаємне визнання республіками їхніх суверенних прав і територіальної цілісності [1].

Верховна Рада УРСР своєю Постановою від 22 листопада 1990 р. ратифікувала Договір без жодних зауважень. Водночас під

час ратифікації Договору на засіданні Верховної Ради РРФСР 22 листопада 1990 р. було зроблено певні застереження. Так, тодішній міністр закордонних справ А. Козирев зазначив, що цей договір розрахований лише на ту ситуацію, коли Україна й Росія існують у рамках СРСР [2, с. 15]. Такі заяви свідчили про те, що для російської сторони питання кордонів залишалось відкритим і що в разі розпаду СРСР вона буде порушувати питання щодо можливого їх перегляду. Подальший перебіг подій засвідчив, що саме так і відбулося. Вже 23 січня 1992 р. Верховна Рада РФ ухвалила Постанову «Про рішення Президії Ради СРСР від 19 лютого 1954 року і Верховної Ради УРСР від 26 квітня 1954 року про виведення Кримської області зі складу РРФСР». Російські депутати зверталися до Верховної Ради України з пропозицією «розглянути питання про конституційність рішень про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР, прийнятих 1954 року» [2, с. 5]. Таким чином, на державному рівні РФ порушила питання щодо необхідності двостороннього розгляду проблеми статусу Криму.

Верховна Рада України відреагувала достатньо категорично, зафіксувавши це у відповідній Заяві від 6 лютого 1992 р. У документі наголошувалося, що Крим став частиною України в рамках тих політико-правових структур, процедур і реалій, які на той час існували в колишньому СРСР. Дії РФ розцінювалися як такі, що можуть дестабілізувати суспільно-політичну ситуацію в Україні та Росії. Зазначалося, що Постанова Верховної Ради РФ суперечила статті 6 Договору між Українською РСР і РРФСР від 19 листопада 1990 р., статті 5 Комюніке про переговори між делегаціями РРФСР і України за участю делегації Верховної Ради СРСР від 29 серпня 1991 р., статті 5 Угоди про утворення Співдружності Незалежних Держав від 8 грудня 1991 р., Гельсінському Заключному актові [3]. Однак позиція Верховної Ради України не була сприйнята російською стороною. 6 лютого 1992 р. Верховна Рада РФ вирішила продовжити роботу щодо вивчення правової обґрунтованості рішень 1954 р., для чого було утворено відповідну депутатську комісію [4]. Результатом роботи депутатської комісії стало ухвалення Верховною Радою РФ 21 травня 1992 р. Постанови «Про правову оцінку

рішень вищих органів державної влади РРФСР щодо статусу Криму, прийнятих 1954 року». Документ однозначно визнав, що Постанова Президії Верховної Ради РРФСР «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР» від 5 лютого 1954 р. є «такою, що не має юридичної сили з моменту прийняття». Другий пункт ухваленого документа пропонував укладання між Україною та Росією двостороннього договору від 19 лютого 1990 р., в якому сторони відмовляються від територіальних претензій, і закріплення цього принципу у договорах і угодах між державами СНД, врегулювання питання Криму шляхом міждержавних переговорів Росії та України за участю Криму на основі волевиявлення його населення [5]. Тобто, ця Постанова чітко свідчила, що всі ухвалені попередні документи не є для Росії беззаперечно легітимними та такими, що остаточно визначають державно-правовий статус Криму. Росія прагнула подальшої ревізії «кримського питання».

У відповідь Верховна Рада України 3 червня 1992 р. ухвалила «Заяву стосовно рішень Верховної Ради Росії з питання про Крим», в якій однозначно стверджувалося, що з юридичної точки зору Постанова парламенту Росії не тягне за собою правових наслідків для України і не впливає на її територіальний «статус-кво». Сама Постанова кваліфікувалася як недружній акт щодо України, а дії парламенту Росії оцінювалися як спроба політичного тиску й акт політичного шантажу стосовно України. У Заяві констатовалося, що дії Верховної Ради РФ суперечили семи із десяти принципів Гельсінкського Заключного акта, які отримали назву «десять заповідей миру», чи «хартія мирного життя Європи». Показово, що у цій Заяві Верховна Рада України безпосередньо звертала увагу держав-учасниць Наради з безпеки і співробітництва в Європі (назва Організації з безпеки і співробітництва в Європі до 1995 р.), постійних членів Ради Безпеки ООН та міжнародного співтовариства на неприпустимість політики відмовчування у явних випадках оголошення територіальних претензій до України з боку Росії. Заява українського парламенту розцінила таке замовчування як політику перенесення «югославського варіанта» подій на землі України [6].

Зрозуміло, що обмін подібними документами не розв'язав спірного питання. Наступний 1993 р. позначився подальшим зростанням напруженості. Цього разу гостроти набуло питання статусу міста Севастополя. У Верховній Раді РФ було утворено робочу комісію, завданням якої було вивчення історико-правових аспектів статусу міста Севастополя. Крім депутатів, до комісії було залучено науковців і співробітників двадцяти наукових, державних і громадських установ, у тому числі й Інституту держави і права РАН. Створення такої комісії мало на меті довести «наукові підстави» територіальних претензій Росії до України щодо Криму.

Спираючись на висновки комісії 9 липня 1993 р., Верховна Рада РФ ухвалила Постанову «Про статус міста Севастополя». Постанова однозначно визначала «російський федеральний статус міста Севастополя в адміністративно-територіальних кордонах міського округу станом на грудень 1991 року». Виходячи з цього, державним органам РФ надавалися конкретні завдання. Зокрема, Рада Міністрів мала в короткий термін розробити державну програму забезпечення статусу міста Севастополя, Центральний банк Росії повинен був передбачити фінансування відповідних статей бюджету міста Севастополя через свої відділення, Комітет Верховної Ради РФ з конституційного законодавства – підготувати проект закону про закріплення в Конституції РФ федерального статусу міста Севастополя. До того ж «з метою недопущення політичної напруги» Уряду України пропонувалося відкликати з міста підрозділи спецчастин [7]. Ухваленням такої постанови Верховна Рада РФ фактично втручалася у внутрішні справи України. Тому відповідною була й реакція українського парламенту. 14 липня 1993 р. Верховна Рада України прийняла Постанову «Про постанову Верховної Ради Російської Федерації «Про статус міста Севастополя». У ній постанова Верховної Ради РФ кваліфікувалася як агресивний політичний акт щодо України, спрямований на порушення територіальної цілісності і суверенітету України [8].

Позицію України з цього питання підтримало міжнародне співтовариство. З відповідною заявою 20 липня 1993 р. виступив Голова Ради Безпеки ООН Девід Хенней. Крім того, він заявив, що «вітає також позицію, яку зайняло Міністерство закордонних

справ РФ від імені Уряду Російської Федерації», яка полягала в тому, що, за словами постійного представника Російської Федерації при ООН, прийнята 9 липня 1993 р. постанова Верховної Ради Російської Федерації «Про статус міста Севастополя» розходилася з лінією президента та уряду РФ [9].

На перебіг російсько-українського конфлікту впливали як зовнішньополітичні, так і внутрішні чинники, головними серед яких варто назвати проблему розподілу Чорноморського флоту між Росією й Україною та зростання сепаратистських настроїв кримської політичної еліти.

У 1994–1995 рр. міждержавне протистояння продовжилося. Ініціатором напруги знову виступила Росія, Державна дума якої ухвалила кілька відповідних актів. Водночас, порівняно з подібними документами 1992–1993 рр., тон цих документів став менш категоричним. 23 листопада 1994 р. Державна дума Росії ухвалила Заяву (у зв'язку з Постановою Верховної Ради України від 17 листопада 1994 р.) «Про виконання Постанови ВР України «Про політико-правову ситуацію в Автономній Республіці Крим», в якій заявлялося про занепокоєність розвитком взаємин між Верховною Радою України та Верховною Радою Криму. Документ містив заклик до народних депутатів і громадян України поставитися з терпимістю й повагою до надій та проблем Республіки Крим.

Наступним документом російської сторони стала Постанова Державної думи «У зв'язку з рішенням Верховної Ради України з Криму» від 22 березня 1995 р. Постанова не відзначалася категоричністю тверджень й не містила вимог перегляду легітимності статусу Криму та міста Севастополя. У документі пропонувалося уряду РФ повторно представити в Державну думу весь пакет підписаних упродовж лютого – березня 1995 р. угод з Україною. Щодо Севастополя зазначалося, що в ході переговорів з Україною слід «виходити з визнання міста Севастополя в адміністративно-територіальних кордонах міського округу станом на грудень 1991 року», головної бази Чорноморського флоту РФ [10].

Обмін заявами тривав і протягом 1996 р. У цей період напруження посилювалося на тлі нерозв'язання проблем перерозподілу Чорноморського Флоту та труднощами, які виникали в процесі

підготовки Базового Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Росією. Зокрема, зростання напруги викликало ухвалення 16 жовтня 1996 р. Державною думою РФ у першому читанні проєкту Закону «Про припинення розподілу Чорноморського флоту». У відповідь 18 жовтня 1996 р. Верховна Рада України прийняла досить різку заяву, де кваліфікувала російський проєкт закону як спробу поширити юрисдикцію РФ на місто Севастополь. Дії російського парламенту оцінювалися негативно: «Державна дума Російської Федерації не вперше відіграє дестабілізуючу роль у регіоні, порушує стабільність і безпеку, створює своїми рішеннями конфліктну ситуацію, яка може призвести до непередбачуваних наслідків» [2, с. 19].

Черговим документом з боку Росії стала Заява Ради Федерації Федеральних Зборів Росії «Про статус міста Севастополя» від 5 грудня 1996 р. Заява починалася твердженням, що питання територіальної цілісності та безпеки є основоположним для будь-якої держави, й підкреслювалося, що в цьому відношенні не може бути винятком й Росія. Показово, що статус міста Севастополя сприймався російськими депутатами як загроза територіальній цілісності Росії, а не України, що було свідченням їхнього переконання щодо його російської належності. Водночас Заява прямо не говорила про російську належність Севастополя, однак висловлювала занепокоєність тим, що «Українська Сторона всупереч об'єктивним реальностям не бажає обговорювати на переговорах питання про російський статус міста Севастополя» [11]. Того ж дня Рада Федерації затвердила й Постанову «Про комісію Ради Федерації з підготовки питання про правовий статус міста Севастополя», де підкреслила, що питання «має виключну політичну значущість для розвитку добросусідських відносин між Російською Федерацією та Україною, забезпечення стабільності і безпеки Європи» [2, с. 19–20]. Такі заходи російської сторони були негативно сприйняті Україною. У черговій заяві від 6 грудня 1996 р. Верховна Рада України негативно розцінила їх, вказавши, що метою Російської Федерації є проголошення російського статусу українського міста Севастополя.

Завершенням відкритого російсько-українського протистояння щодо проблеми визначення статусу Криму й міста Севастополя

стало підписання Базового Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Росією. Це відбулося 31 травня 1997 р. під час першого офіційного візиту російського президента Б. Єльцина до Києва. Договір юридично закріпив територіальну цілісність обох держав і непорушність чинних кордонів. У контексті попередніх спроб поставити під сумнів належність Криму та Севастополя до України це мало для нашої країни принципове значення. Водночас була прийнята українсько-російська декларація та спільна заява з питань Севастополя та Чорноморського флоту. Верховна Рада України ратифікувала Договір 14 січня 1998 р., Державна дума Федеральних Зборів Російської Федерації – 25 грудня 1998 р., а Рада Федерації – 17 лютого 1999 р. 2 березня 1999 р. президент РФ Б. Єльцин підписав ратифікований закон.

Однак умовою набуття чинності Договору російська сторона висунула необхідність ратифікації Верховною Радою України угод щодо Чорноморського флоту. 28 травня 1997 р. в Києві голови урядів України і Росії підписали угоду про статус та умови перебування Чорноморського флоту РФ на території України, про параметри розподілу ЧФ і взаєморозрахунки, пов'язані з поділом ЧФ, та перебуванням ЧФ РФ на території України. Український парламент ратифікував цю угоду 24 березня 1999 р. 1 квітня 1999 р. у Москві відбувся обмін ратифікаційними грамотами між президентами обох держав. Базові угоди щодо Чорноморського флоту набули чинності 6 липня 1999 р.

Після підписання цих Договорів питання про статус Криму та міста Севастополя формально було знято на міждержавному рівні. Але упродовж наступних років воно періодично порушувалося різними російськими політиками, які відкрито заявляли про потребу закріплення російського статусу міста Севастополя або про повне повернення Криму до РФ. Окрім цього, РФ постійно прагнула підтримувати «російськомовний статус» Криму й Севастополя, відкриваючи на їхній території власні освітні заклади та надаючи права російського громадянства жителям міста. Черговий виток напруження щодо «кримського питання» виник у вересні 2003 р. під час спроби РФ збудувати греблю в Керченській протоці від російського Таманського півострова до українського острова Тузла.

Отже, аналіз документів вищих державних органів влади РФ 1990-х років свідчить, що з перших днів після розпаду СРСР вона не визнавала легітимності рішень Постанов СРСР, РРФСР і УРСР 1954 р. щодо передачі Кримської області до складу України. Ця обставина стала причиною перманентного протистояння та напруги у взаєминах обох держав у зазначений період.

Детальніше з результатами нашого дослідження перших спроб анексії Криму у 1990-х роках, демонстрації РФ своїх імперських амбіцій можна ознайомитися на сторінках видання «Історична правда» за посиланням: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2014/06/17/143288>.

Бібліографічні посилання

1. Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою (дата підписання 19 листопада 1990 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_011#Text (дата звернення: 25.12.2022).

2. Копиленко О. Крим як невід’ємна складова частина України: правові аспекти. *Крим в історичних реаліях України: Матеріали наукової конференції «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР»*. Київ, 2004. С. 5–35.

3. Заява Верховної Ради України (від 6 лютого 1992 року). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-12#Text> (дата звернення: 10.01.2023).

4. О продолжении работы по изучению правовой обоснованности решений Президиума Верховного Совета СССР от 19 февраля 1954 г. и Верховного Совета РСФСР от 26 апреля 1954 г. о выведении Крымской области из состава РСФСР. *Постановление Верховного Совета России (от 6 февраля 1992 г.)*. URL: <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/o1954-1.htm> (дата звернення: 25.12.2022).

5. О правовой оценке решений высших органов государственной власти РСФСР по изменению статуса Крыма, принятых в 1954 году. *Постановление Верховного Совета Российской Федерации от 21 мая 1992 года*. URL: <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/o1954.htm> (дата звернення: 04.01.2023).

6. Про Заяву Верховної Ради України стосовно рішень Верховної Ради Росії з питання про Крим. *Постанова Верховної Ради України від 3 червня 1992 року*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2399-12#Text> (дата звернення: 25.12.2022).

7. О статусе города Севастополя. *Постановление Верховного Совета Российской Федерации от 9 июля 1993 года*. URL: <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/sewastop.htm> (дата звернення: 25.12.2022)

8. Про постанову Верховної Ради Російської Федерації «Про статус міста Севастополя». *Постанова Верховної Ради України від 14 липня 1993 року*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3378-12#Text> (дата звернення: 25.12.2022).

9. Записка Председателя Совета Безопасности ООН № S/26118. URL: <https://ru.wikisource.org/wiki> (дата звернення: 25.12.2022).

10. В связи с решениями Верховного Совета Украины по Крыму. *Постановление Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации от 22 марта 1995 года*. URL: <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/1995ref.htm#2> (дата звернення: 04.01.2023).

11. О статусе города Севастополя. Заявление Совета Федерации Федерального Собрания Российской Федерации от 5 декабря 1996 года. URL: <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/1996-405.htm#1> (дата звернення: 04.01.2023).